

Norime būti teisės ar įstatymo žmonėmis?

Akad. Vytautas Nekrošius

2020-06-09

Mūsų kartos ir vyresnieji teisininkai dar labai gerai prisimena sovietinius laikus ir sovietinę teisę, kuri buvo grindžiama gramatiniu aiškinimu bei formalizmu. Abejojimas teisės normos teisingumu, kaip ir jos aiškinimas vadovaujantis teisingumo, protingumo ir sąžiningumo kriterijais, buvo nesuvokiamas dalykas, galėjęs sukelti labai neigiamų pasekmių teisininko karjere. Principas buvo labai aiškus – teisė yra visada teisinga ir jokia teisininko improvizacija yra nepageidaujama. Ypatingai mėgstama cituoti buvo romėnų sentencija *dura lex sed lex*. Teisininkui, diktatūros sąlygomis, tai reiškė paprastą taisyklę „įstatymai, kaip ir įsakymai, turi būti ne svarstomi, o vykdomi“.

Tad 1990 m. kovo 11 d. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, iškilo reikalas ne tik pakeisti politinę ir ekonominę sistemą, tačiau daugeliu atveju ir požiūrį į teisę, žmogaus vaidmenį visuomenėje bei teisės aiškinimo principus. Pagaliau reikėjo labai operatyviai kurti visiškai naują teisės sistemą. Istorinės teisės mokyklos atstovai dar XIX a. teigė, kad tikrąją teisės prasmę galima pažinti tik istorijos dėka, nes teisė susiformuoja kaip istorijos rezultatas ir yra tautos dvasios išorinė išraiška¹. Tad kuriant naują teisės sistemą labai svarbu buvo iš naujo atrasti ir pratęsti 50 metų nutrauktą teisinę kultūrą bei teisės tradiciją, kuri Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje šimtmečius buvo formuojama Statutų, o po trečiojo padalijimo – ir Rusijos Imperijos įstatymų sąvado (didžioji Lietuvos dalis), Vokietijos BGB (Klaipėdos kraštas) bei 1804 m. Napoleono civilinio kodekso (Užnemunė). Bendras visų šių teisės šaltinių bruožas – aiški ir nedviprasmiška romėnų teisės recepcija. Užtenka perskaityti pirmąjį LDK III Statuto pagrindu parengtą civilinio proceso vadovėlį, kad galėtume įsitikinti romėnų teisės įtakos galia mūsų teisės tradicijai.² Verta atkreipti dėmesį į tai, kad šioje Europos dalyje XIX a. romėnų privatinė teisė turėjo labai didelį autoritetą, nes buvo vertinama kaip ryšys tarp okupantų naikinamos kultūros ir Vakarų Europos. Pavyzdžiui, Lenkijos Karalystėje vyravo požiūris, kad romėnų teisė yra vakarų civilizacijos simbolis.³ Esu tikras, kad ši mintis, dėl bendros šimtų metų istorijos ir tradicijos, visiškai tinka ir Lietuvai.

¹ Kunkel W. Schermaier M. Roemische Rechtsgeschichte. 13 Auflage, 2001 Wien, s. 239.

² Korowicki A. Proces cywilny litewski, 1826 Wilno, s. 511.

³ Kuryłowicz M. Prawo rzymskie. Historia tradycja współczesność, 2003 Lublin, s. 135.

NORIME BŪTI
TEISĖS AR
ĮSTATYMO
ŽMONĖMIS?

Tad buvo būtina pirmiausia įstatymų lygmeniu pakeisti formalų požiūrį į teisę, kuris dešimtmečius buvo grindžiamas gramatiniu tekstų aiškinimu. Reikėjo būtinai įvesti vertinamąjį teisės aiškinimo kriterijų, pripažinti teisės šaltinių ne tik rašytinę teisę, bet ir papročius, doktriną. Kitaip tariant, reikėjo grįžti prie romėnų teisės tradicijos, kuri Lietuvoje gyvavo ne vieną šimtmetį iki pat 1940 m. okupacijos. Pakeitus įstatyminę bazę, laukė žymiai sudėtingesnis darbas – pakeisti teisę taikančių asmenų mentalitetą bei visą teisės studijų procesą pertvarkyti taip, kad teisininkai išmokyti ir nebijotų ieškoti tikrosios taikomo įstatymo prasmės ar pritaikyti taisykles prie pasikeitusių gyvenimo sąlygų⁴ taip, kaip tai buvo daroma ilgus šimtmečius iki sovietinės okupacijos. Šis darbas yra daug sudėtingesnis, nei įvairios ekonominės ar valstybės valdymo reformos, nes reikalauja žmogaus mąstymo pasikeitimo, suvokimo, kad teisė pirmiausia yra instrumentas problemoms spręsti, o ne priemonė sureguliuoti žmonių elgesį pagal valdžios norus. Deja, tačiau net ir po trisdešimties nepriklausomybės metų dar labai dažnai, pavyzdžiui, iš teisėjų tenka girdėti klausimą, kodėl jis vienaip ar kitaip turėtų elgtis, jeigu teisė tokio elgesio tiesiogiai nenumato. Tai sovietinis formalistinis požiūris į teisę, kurį būtina keisti, jeigu siekiame Vakarų teisės tradicijos erdvėje atsidurti ne tik teoriškai, bet ir praktiškai.

Vakarietiško požiūrio į teisę esmę puikiai atskleidžia XII lentelių įstatymų pavyzdys Romos Imperijoje. Šie įstatymai buvo visos Romos Imperijos teisinės sistemos pagrindas per 2000 metų ir nė vieno karto nebuvo pakeisti. Tai, ko gero, vienintelis toks teisės akto pavyzdys pasaulio teisės istorijoje. Logiškai kyla klausimas, kaip tai galėjo atsitikti. Juk patys XII lentelių įstatymai tėra užrašyti papročiai ir jokių „stebuklų“ tenai nebuvo. Šių įstatymų fenomeną galima paaiškinti keliomis priežastimis. Pirmiausia, didele romėnų pagarba savo tradicijai. XII lentelių įstatymai romėnams buvo didžios teisinės sistemos kelio pradžia, todėl buvo gerbiama ir nejudinama ne mažiau kaip Biblija katalikams ar Koranas musulmonams. Antra, romėnai nuosekliai laikėsi pozicijos, kad teisė turi tarnauti žmonėms ir pažangai, o ne atvirksčiai. Todėl net ir archajiškiausios normos, pasitelkiant teisės aiškinimo principus, būdavo pritaikomos besikeičiančio gyvenimo poreikiams. Tad ne „teisinis talibizmas“ (kai aklaai vadovaujamosi kokia nors koncepcija ar taisykle, neatsižvelgiant į gyvenimo pokyčius), kuris yra neretas reiškinys Lietuvos teisininkams, bet supratimas, kad teisė gali keistis kartu su gyvenimu ją protingai aiškinant, yra tikrosios vakarietiškos visuomenės bruožas.

Jau bemaž trisdešimt metų skirta teisei, o 27 metus ją dėstau universitete. Kuo ilgiau dirbu, tuo labiau kyla klausimas dėl teisės prasmės, paskirties ir jos efektyvumo. Su kiekvienais metais vis labiau įsitikinu, kad kažkokio proceso sureguliuavimas nėra savaiminė vertybė, nes neretai tas procesas gali būti gan efektyvus ir be jokio reguliavimo, o teisinė reglamentacija situaciją gali pabloginti arba likti tik popieriuje (negyva teisė). Dažnai skubama keisti vieną ar kitą įstatymą, vos pastebėjus kokį nors neatitikimą vykstantiems procesams ar pan. Pakeitimams pasirodžius neefektyviems, ir vėl keičiama. Taip įsikama į teisės aktų keitimo „karuselę“, o parlamento darbo kokybė pradedama skaičiuoti priimtų įstatymų skaičiumi (nors šis rodiklis visiškai jokios įstatymų leidėjo darbo kokybės nerodo).

NORIME BŪTI
TEISĖS AR
ĮSTATYMO
ŽMONĖMIS?

⁴ Windscheid B. Lehrbuch des Pandektenrechts, 1867 Muenchen, p. 51–57.

Romėnai per šimtmečius suformavo kitokį požiūrį į teisę ir todėl sakoma, kad jie buvo teisės, o ne įstatymų žmonėmis. Teisėje jiems svarbiausia buvo ne pati taisyklė ir jos laikymasis, bet įstatymų aiškinimas pasitelkiant *aequitas* (teisingumas), *humanitas* (humaniškumas) ir *natura rerum* (tikroji įstatymo prasmė) principus. Sunku būtų ginčytis su profesoriaus Mareko Kurylovičiaus (Marek Kuryłowicz) išsakyta pozicija, kad viena svarbiausių ir pastoviausių vertybių, kurią šiuolaikiniams laikams suteikė romėnų teisė, yra etinės vertybės. Neabejotinai romanistinės teisės sistemos bruožais reikėtų laikyti teisės grindimą *bonum et aequum* vertybėmis ir vadovavimąsi tokiomis sąvokomis kaip *iustitia*, *aequitas*, *humanitas*, *fides*, *honestas* ir kitomis, esančiomis teisės ir etikos sandūroje.⁵ Perėmus šią romėnų teisės tradicijos dalį, svarbiausiu dalyku tampa teisės ir etikos darna. Jeigu ji surandama, turime teisingą teisę, kuri kiekvienu konkrečiu atveju ir turi būti taikoma. Taisyklė ir jos turinys šiuo atveju nėra pats svarbiausias. Šios darnos paieškoje šiuolaikinėje valstybėje neabejotinai svarbiausią vaidmenį atlieka teisėjai, kurie tam, kad darnos paieška būtų sėkminga, turi ne tik išmanyti įstatymus, bet ir turėti gyvenimiškos išminties bei patirties, gerai suvokti etikos vertybes ir jiems tenkančios misijos išskirtinumą, nes tik tada, kai ši misija bus vykdoma tinkamai, žmonės tikės teise ir supras ją kaip priemonę, padedančią mums visiems sugyventi efektyviausiu būdu.

Šioje srityje dar tikrai turime daug ką nuveikti, o kol kas, deja, esame vis dar taisyklių, o ne teisės žmonės.

NORIME BŪTI
TEISĖS AR
ĮSTATYMO
ŽMONĖMIS?

⁵ Kuryłowicz M. cit. op. s. 108.